

Marx eurocentrizmusa

A Marxról szóló viták és a posztkoloniális tanulmányok közötti párbeszédért

„{Az angol szamaraknak} rengeteg idő kellett ahhoz, hogy akár csak megközelítőleg is megértsék, mik a földbirtoklás valódi feltételei [...] [a] meghódított körzetekben.”¹

Az angol nyelvű világban Marx állítólagos eurocentrizmusa számos vita kiváltója volt, amelyek legfontosabb témái a következők voltak: Marx viszonya a gyarmatosításhoz, ezzel összefüggésben az ázsiai társadalmakkal kapcsolatos szemlélete, valamint a társadalmi változásokra és a történeti fejlődésre vonatkozó elmélete. Ebben a kontextusban kitüntetett figyelem irányult azokra a tanulmányaira, amelyek 1853-ban az indiai brit gyarmatosításról születtek. A *Marxról szóló vitákban* (a továbbiakban: MV) a megközelítések nem léptek túl az apologetikán vagy a filológiai elemzésen; s az eurocentrismus kérdésével összefüggésben csak a legritkább esetben találkozunk az uralom globális kritikájából táplálkozó megközelítésekkel. Továbbra is várat magára egy Marx egész munkásságával kapcsolatos szisztematikus elemzés, noha a Marxszal kapcsolatos kutatás, a tudományos könyvkiadásnak hála, már ma is lehetővé teszi az árnyalt eszmecserét.

Ezzel szemben a *posztkoloniális tanulmányokban* (a továbbiakban: PT) a kritikai hangok vannak túlsúlyban. Ezek szerint Marx állítólag védelmébe vette „a politikai emancipáció eurocentrikus modelljét, teljes mértékben figyelmen kívül hagyva a gyarmatosított szubjektumok tapasztalatát az Európán kívüli társadalmakban”; „az Indiával és Afrikával kapcsolatos írásaiban nem végezte el az imperializmus következetes elemzését”, és így elemzéseiből szinte teljesen kimaradtak „a jogfosztott csoportok és a gyarmatosított szubjektumok”.² Edward Said, akinek az *orientalizmussal* kapcsolatos kutatásai ma már klasszikusnak számítanak, egészen odáig megy, hogy Marxot a nem

nyugati világ valamiféle rasszista „orientalizálásával” vádolja meg.³ A PT-n belül így igen erős hajlam mutatkozik Marx mint eurocentrikus és orientalista történetfilozófiai gondolkodó elutasítására.

Jelen tanulmány⁴ célja, hogy mindebből kiindulva, párbeszédet kezdeményezzen a két diskurzus között. Legelőször is az eurocentrizmus posztkolonialista kritikáját elevenítem fel, majd egy Marx számára paradigmaticus forrás, a *Voyages de François Bernier* című mű elemzésével folytatom, hogy így láthatóvá tegyem mindazt, amit az MV a PT-től tanulhat. Ezután, Marx jelenleg hozzáférhető munkásságát elemezve, kitérek a nem nyugati társadalmakkal kapcsolatos gondolataira. Ahogyan Marx, úgy a jelen tanulmányban ezt a kifejezést én is a *prekoloniális* vagy *prekapitalista társadalmak* szinonimájaként használom. Jól érezhető az a fejlődés, amelyet Marx korai eurocentrikus alapvetéseivel szemben fokozatosan kialakuló távolságtartásaként értelmezhetünk. Ebben az értelemben írásom arra hívja fel a figyelmet, hogy a PT elhamarkodottan utasítja el Marxt.

Marx annak hatására, hogy szüntelenül szembesülni volt kénytelen a (prekapitalista) földtulajdon különböző (Európán kívüli) formáival, az eurocentrikus megközelítéstől fokozatosan eltávolodott. Mindazonáltal, mivel ő maga nem járt az általa leírt területeken, sőt, azokat szisztematikus formában még csak nem is elemezte, munkájában leginkább eurocentrikus angol irodalomra támaszkodott, amely útleírásokból, parlamenti jelentésekből és más elméleti írásokból állt. Ezen írások uralkodó felfogása szerint, Ázsiában sosem volt a föld magántulajdonban, jóllehet ez olyan hamis és orientalista felfogás, amelyet azóta – többek között a történészek – már megcáfoltak.⁵ Amikor tehát nyomon követjük Marx fokozatos eltávolodását az eurocentrizmustól, akkor ez azt is jelenti, hogy meg kell határoznunk, végül milyen mértékben sikerült kivonnia magát az „angol szamarak” által terjesztett gondolatok hatása alól.

Az eurocentrizmus fogalma

Legelőször is, pontosan meg kell határoznunk, hogy mit értünk eurocentrizmuson. Négy dimenziót különíthetünk el:

a) Egyfajta etnocentrizmust, amelynek az a sajátossága, hogy nem egyszerűen a nyugati társadalmak felsőbbrendűségét hirdeti, hanem e társadalmak alapjaként a tudományos gondolkodást is megjelöli. Ez a világszemlélet kéz a kézben jár azzal az igénnyel, hogy az egész világot ennek a gondolkodásnak kell alárendelni.⁶ Itt Nyugat-Európa

mint a világ politikai, gazdasági és teoretikus – ha ugyan nem „faji” – hatalmának előtérbe helyezéséről van szó.⁷

b) A világ nem nyugati részeinek „orientalista” szemléletét. Ezt a megközelítést nem annyira e területek valódi körülményei, mint inkább „nyugati képe” érdekli:⁸ a világ mint egész valamifajta regionális pozícióból van elgondolva. A különböző irodalmi alkotásokban az Európán kívüli világgal kapcsolatos sokféle benyomás szintézisében nem annyira a valóság, mint inkább csak az európai gondolkodási struktúra tükröződik vissza. A gazdasági, politikai, kulturális és katonai uralom egy intézményesen is támogatott geopolitikai diskurzusban fejeződik ki, amely homogenizáló és kisajátítási aktus révén teremt meg a világ e régióit, azok lakóit pedig saját képének zavaros visszatükröződésévé változtatja (ebben a formában jelenik meg például Saidnál a „Kelet”, Marxnál pedig „Ázsia”).

c) A fejlődés valamiféle pseudo-univerzalista elgondolását. Ez a megközelítés „kritikátlanul elfogadja a nyugat-európai kapitalizmus által meghatározott civilizációs és történelmi modelleket, és mindenféle emberi történelmet és civilizációt ezekhez mér hozzá.”⁹ Ez a megközelítés abból indul ki, pontosabban kíváncsalmként azt határozza meg, hogy az egész világ a nyugat-európai modellt követve fejlődik vagy kell fejlődnie.

d) A nem európai történelem, pontosabban annak a hatásnak az elvitatását, amelyet ez Európa fejlődésére gyakorolt. Ez a megközelítés tehát szemben áll a *globális történelemmel*, amely azáltal próbálja Európa kizárólagosságát vitatni, hogy történelmét partikulárisnak tekinti, igyekszik univerzalizmusán változtatni, és a világ különböző régiói közötti interakciókra összpontosítva, Európát „provincializálni”.¹⁰ Ez annak felismerését eredményezi, hogy „az ideológiai és politikai konfliktusok már azelőtt világméreteket öltöttek, hogy a gazdaság a világ legnagyobb részén uniformizálódott volna.”¹¹ Eurocentrikusnak tekinthetők tehát mindazok a törekvések, amelyek „az európai és az Európán kívüli világ összefonódását” és az „histoire croisée”* létjogosultságát kétségbe vonják¹².

* „Kereszteződő” vagy „egymásba fonódó” történelem: Michael Wernier és Bénédicte Zimmermann által bevezetett terminus az egymással kapcsolatban álló, egymásba fonódó/ágyazódó gazdasági, társadalmi, kulturális, politikai stb. folyamatok és formák megragadására törekvő történetírás jelölésére. Lásd: Michael Werner – Bénédicte Zimmermann: *Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity. History and Theory*, 2006. 1. 30–50. (A szerk.)

Az eurocentrizmus első két dimenziója a rasszizmus határát könnyen átlépi, amennyiben az entocentrikus előfeltevések az esszenciális különbség diskurzusának formáját öltik. A két másik dimenzió pedig általában az egyedi zsarnoki általánosításához vezet.

Az Indiával kapcsolatos 1853-as tanulmányok

Az Indiával kapcsolatos híres cikkekben, amelyeket Marx az 1850-es évek elején írt a *New York Daily Tribune* számára, az eurocentrizmus mind a négy formája megjelenik. Legelőször is, ezek az írások Európát egyoldalúan egy technológiai, infrastrukturális, jogi stb. szempontból felsőbbrendű társadalomnak tekintik. Ebből a szempontból a magántulajdonban lévő föld kiemelten fontos szerephez jut, mivel „az ázsiai rendszerben” az állam a „valódi tulajdonos”.¹³ A népesség állítólag elszigetelt falvakban vagy egy olyan „falurendszerben” él, amely „minden keleti népre”¹⁴ jellemző; az „ázsiai rendszert” a mezőgazdaság és a kézműipar olyan ötvözete határozza meg, amely gátolja a termelés fejlődését, és a városi központok kialakulása is akadályokba ütközik. Marx abból a hipotézisből indul ki, hogy Európában a mindenre kiterjedő tulajdonviszonyok elősegítik a társadalmi fejlődést, mégpedig az általuk előidézett osztálymegosztottságnak és osztálykonfliktusoknak köszönhetően, ezzel szemben Indiára az önkényuralom és a „tespedés”¹⁵ jellemző. Marx azonban figyelmen kívül hagyja, hogy az indiai falvak korántsem stagnáló zárt egységek, amelyek közvetlenül és elszigetelten állnak szemben az egész országot kezében tartó uralkodóval. Emellett osztálymegosztottságok is jellemzők rájuk. Tehát már a gyarmatosítás előtti India esetében is el kell ismerni egy konfliktusos és dinamikus társadalmi struktúra létét, amely a termelőerők és az árutermelés jól érzékelhető fejlődésével járt együtt.¹⁶

Az eurocentrizmus harmadik formájának megfelelően, Marx egy sajátos fejlődési formát emel egyetemes szintre. Szerinte ugyanis „a nyugati társadalom alapjainak lefektetése Ázsiában”¹⁷ az „emberiség rendeltetéseként” megjelenő osztályok nélküli társadalom felé vezető úthoz hasonlatos.¹⁸ A nehézség abból adódik, hogy India fejlődési potenciálját kisajátítják, társadalmi struktúrája kizárólag a fejlődés akadályaként, de legalábbis jelentős korrekciókra szorulóként jelenik meg. Ezenkívül, Nyugat-Európa fejlettsége el van túlozva, mégpedig abból az igencsak spekulatív feltételezésből kiindulva, hogy a gyarmatosításnak köszönhetően minden egyes vívmánya – a vasúthálózat,¹⁹

a gőzgépek, a földművelés és a kézműipar szétválását eredményező tudományos alapokon álló termelés²⁰ és a magánkézben lévő földek rendszere²¹ – átkerül majd az indiai társadalomba. Anglia, „bármilyen bűnököt követett is el, e forradalom felidézésével a történelem öntudatlan eszközéül szolgált”,²² mivel megteremtette „az új világnak ezeket az anyagi feltételeit”.²³ Az efféle kijelentések rámutatnak arra, hogy Marx figyelmen kívül hagyja, hogy a globális kapitalizmusban a világ különböző területei aszimmetrikus módon tagozódnak be a világpiacba, vagy hogy különböző perspektívák és fejlődési lehetőségek állnak előttük.²⁴

Az Indiával kapcsolatos cikkek abban az értelemben is eurocentrikusak, ahogyan a világtörténelemmel kapcsolatos kritikai megközelítés ezt a fogalmat használja, vagyis a negyedik formának megfelelően. Jóllehet Marx differenciáltan hivatkozik a világ különböző területei közötti interakciókra, ugyanakkor elemzései nem terjednek túl a gazdasági dimenzióin.²⁵ Megközelítése annál is inkább egyoldalú, mivel csak az érdekli, hogy az Európán kívüli országok hogyan tagozódnak be a világpiacba, míg az európai országok betagozódásával nem foglalkozik²⁶ (a Kínával foglalkozó szövegeket ebből a szempontból kivételnek tekinthetnénk, ha nem tanúskodnának egyéb, az „ázsiai modellel” összefüggő problémákról²⁷). Marxnál a gazdaság szféráján kívül nem jelenik meg az *histoire croisée* szemlélete vagy egy Európán kívüli modernitás lehetősége, például oly módon, ahogyan azt Chakrabarty Indiával kapcsolatban kidolgozta.²⁸

Eurocentrikus források: François Bernier példája

Most fordítsuk figyelmünket az eurocentrizmus második formája, a „Kelet orientalizálása”²⁹ felé, amelyet a rendelkezésére álló források alapján Marx reflektálatlan módon reprodukál. A forráskritika egyébként is általában Marx kutatásainak elhanyagolt területe, az útleírások esetében azonban különösen jól érzékelhető ennek hiánya. Ugyanakkor Edward Said azt írja, hogy „a különböző India-társaságokhoz hasonló szervezetek mellett az utazók elbeszélései is nagyban elősegítették a gyarmatok kialakítását és az etnocentrikus világlátás térhódítását”.³⁰ A Marx forrásaival kapcsolatos eddigi írások – az eurocentrizmusról szóló konkrét vitában is – főleg a politikai filozófiát és a közgazdaságtant érintették.³¹ Ez meglepő lehet, nemcsak annak fényében, hogy az útleírások általában mennyire fontos szerepet töl-

töttek be a nyugati szemléletmód kialakításában, hanem a Marx által Engelsnek küldött levél ismeretében is, amelyet 1853. június 2-án, vagyis több mint három héttel a *New York Daily Tribune*-ban Indiával kapcsolatban megjelent első cikkét megelőzően írt. Ebben arról számol be, hogy „a keleti városok kialakulásával kapcsolatban a legbeszédesebb, legragyogóbb és legmeggyőzőbb olvasmány az *Aurangzeb*ben kilenc évig orvosként praktizáló François Bernier *Voyages contenant la description des États du Grand Mogol* című könyve”.³² Marx úgy véli, a mű alapján joggal juthat arra a következtetésre, hogy Ázsiában a magánkézben lévő föld hiánya lehet „a keleti ég igazi kulcsa”.³³ Négy nappal későbbi válaszelevelében Engels, Bernier-re hivatkozva, kifejti tézisé, miszerint a magántulajdonban lévő föld hiánya az éghajlati viszonyokkal és a termőföld jellegével hozható összefüggésbe.³⁴ Ezt a tézist Marx az Indiáról írott első cikkébe szó szerint átemeli.³⁵ A következőkben nem azért fogok Bernier útleírásával foglalkozni, hogy egy konkrét esettel kapcsolatos kutatások hiányosságait pótoljam, hanem hogy rámutassak, mi az, amit az MV Marx eurocentrizmusának kimerítő, vagyis a forráskritikát is tartalmazó elemzésekor a PT-től kölcsönözni tud.

François Bernier (1620–1688) francia orvos tizenkét évet töltött Indiában, majd hazatérésekor, 1670-ben közreadta nagy hatású útleírását, amely több kiadást is megért és számos európai nyelvre is lefordítottak.³⁶ Ez a mű az egyik legfontosabb forrás, amely alapján a nyugati gondolkodók körében népszerű – többek között Montesquieu-nél és Hegelnél is megjelenő – „keleti despotizmus” gondolata kibontakozott.³⁷ Bernier úgy véli, hogy Indiában az egész ország kizárólag az uralkodók kezében van, akik az ezekből származó járadékaikból élnek:³⁸ „a királyság összes földjének egyetlen birtokosa a király, és ebből mintegy szükségszerűen adódik, hogy az olyan nagyvárosok, mint Delhi vagy Agra számára gyakorlatilag a hadsereg jelenti az egyetlen jövedelemforrást, következésképpen a városoknak támogatniuk kell a királyt, amikor hadjáratra indul”.³⁹

Ez a tézis az orientalista projekció mintapéldája, amely az európai társadalmi és jogrend felsőbbrendűségének szubjektív benyomásából táplálkozik, és semmi köze sincs India valós körülményeihez. A „számár” – aki jelen esetben francia – még csak „hozzávetőlegesen” sem tárta fel a „valós körülményeket”. Számos történeti elemzés rámutatott arra, hogy a gyarmatosítás előtti India esetében nem centralizált, vagyis elidegeníthető, tehát magán-földtulajdonból kell kiindulni.⁴⁰

A magántulajdonban lévő föld hiányának gondolata csak egyetlen aspektusa annak az orientalista diskurzusnak, amely Bernier útleírása alapján kibontakozott. A babonaság leírása egy másik ilyen aspektus. A babonaságot Bernier lényeges társadalmi intézménynek tekintti, és kiemeli, hogy az indiaiak „bármibe fogjanak is”, előtte felkeresik az asztrológust.⁴¹ Ebben a megállapításban Siep Stuurman nem hajlandó „az európai felsőbbrendűség egyszerű és tiszta megnyilvánulását” látni, mondván, Bernier az európaiak babonaságát is elítélendőnek tartotta volna, és a nyugati hittérítőkön is csak nevetett volna.⁴² Ezzel szemben én úgy gondolom, Bernier elárulja az általa képviselt orientalista nézőpontot, mégpedig azáltal, hogy a babonaságot nem korlátozza a társadalmi élet bizonyos területeire: a szöveg az európai olvasóban azt a benyomást keltheti, hogy Indiában, Európával szemben, nem volt felvilágosodás. Olyan forrásszöveggel van itt dolgunk, amely Marx Indiáról kialakított képét nagyban meghatározta: képtelen a fejlődésre, önerőből nem képes a modernizációra és csak stagnál.

De Bernier-nél más orientalista vonások is tetten érhetők. Örömmel értek egyet Stuurmannal, amikor amellett érvel, hogy bár a „faj” nem jelenik meg Bernier útleírását strukturáló elemként, ugyanakkor a fehér mivolt [l'ètre-blanc] implicit formában jelen van az elbeszélésben.⁴³ Sőt, leírásai olykor nyíltan esszencializálóak. Például azt olvashatjuk, hogy az indiai kézműves „természetéből adódóan igen lusta,⁴⁴ India nagy részére „a lassúság és a lustaság jellemző”⁴⁵ stb. Ezt az esszencializmust „az India földi paradicsoma”⁴⁶ iránti tipikusan orientalista lelkesedés egészíti ki. A szükségszerű orientalizmus mellett Bernier azt is elismeri, hogy nem ért szanszkritul.⁴⁷ Nem világos tehát, hogy mire alapozza az Indiával kapcsolatos hosszas fejtegetéseit; mindenesetre bizonyára nem eredeti forrásokra. Figyelembe véve a kontextust, amelyben ír, vagyis az európai gyarmatosítás kezdeti időszakát Indiában, ez nem meglepő. A cél ugyanis az volt, hogy a gyarmatosított területeket az európai érdekek szolgálatába állítsák. A PT-k láthatóvá tették a hajlamot arra, hogy a tudás előállításában az eredeti klasszikus szövegekben nem bíznak meg, és hogy a közvetlen megfigyeléseket előnyben részesítik, mondván: a „Kelet” nem képes magáról beszélni.⁴⁸ Mindez az általános gyarmatosítási törekvések szerves részét képezik.

Bernier útleírásának egy másik része, az indiai özvegyek elégetésével kapcsolatos nyugati diskurzusok is megragadták a PT figyelmét. Gayatri Spivak, anélkül, hogy a máglyahalált védelmébe venné,

rámutatott arra, hogy az efféle diskurzusok hajlamosak az elnyomott helyzetben lévő nőktől a beszéd és a cselekvés lehetőségét elvitatni.⁴⁹ Bernier útleírásából például láthatjuk, ahogyan egy máglyahalálra ítélt nő megmentésére tett igyekezete az ő hiszterizálásával vagy patologizálásával kapcsolódik össze, ami még alantas női cselekvési képességét is tovább csorbítja.⁵⁰ Bernier akciója a „bálványimádó népség barbár szokásainak” elítélésével párosul.⁵¹ Az indiai özvegy-asszony megmentése „egy jó társadalom létrehozásának jeleként”⁵² értelmeződik: ez a diskurzus csak fokozza e nők körül a gyarmati helyzetből adódó ideológiai szorítást (*ideological constriction*).⁵³

A Bernier által leírtak tehát csak a „keleti dolgok képzelet általi megragadásának tekinthetők”.⁵⁴ Ahogyan minden orientalista diskurzus, úgy Bernier leírásai sem pusztán a „Másik” képét rajzolják meg, hanem az európai én megkonstruálásának feladatát is elvégzik. India „babonás” vagy „stagnáló” jellege a drasztikus változásokon keresztülmenő korabeli nyugati társadalmak „varázstalanított” jellegének megfordításaként értelmezhető. A „lustaság” és a „paradicsomi állapot” fantazmagóriája révén India a nyugat-európai kapitalizmus korai szakaszának, a kemény munkának, a dinamizmusnak és az önmegtartóztatásnak a negatív projekciójává válik. Végül az „ázsiai önkényuralom” kerül szembe az európai „felvilágosult abszolutizmussal”, „a barbár erkölcsök pedig a „jó társadalommal”.⁵⁵

Ilyen körülmények között Marx helyesebben járt volna el, ha ahelyett, hogy forrását az indiai társadalmi struktúrával kapcsolatos elemzésében középponti elemmé teszi, ahhoz inkább kritikailag viszonyult volna. E hiba ellenére azonban hangsúlyozni kell a közte és Bernier között meglévő különbséget: Marx sohasem esszencializált, sosem lépte át az orientalizmus és a rasszizmus közötti keskeny választóvonalat. És ez nem csak itt, hanem a rabszolgasággal kapcsolatos észrevételeire is igaz:⁵⁶ Marx konkrét elemeket kölcsönöz orientalista vagy akár rasszista forrásokból, azokat tényként kezeli és beemeli őket egy olyan haladáspárti diskurzusba, amely több szempontból is eurocentrikusnak tekinthető,⁵⁷ teszi ezt azonban anélkül, hogy osztaná az ezek háttérében meghúzódó esszencializmust. Marx megítélése azonban legalább annyira naiv, mint amennyire problematikus: leginkább azt bizonyítja, hogy a gyarmatosítás és a rabszolgaság megítélése Marx esetében nem alapul az uralom általános kritikáján. Ez ugyanis a rasszizmus kérdésének különálló kezelését feltételezné, mivel egy olyan végtelenül bonyolult problémáról van szó, amely korántsem redukálható a munkamegosztás kérdésére.⁵⁸ Mindent együttvéve, a

Marxszal szemben megfogalmazott rasszizmusvád⁵⁹ e körülmények között számomra nem tűnik megalapozottnak.

Nem kétséges, hogy az 1850-es évek elején a gyarmatosítással kapcsolatban Marxnak még nincs árnyalt vagy nem eurocentrikus szemléletmódja, ahogyan olyan források sem állnak rendelkezésére, amelyek a gyarmatosítás előtti társadalmak pontos megértését számára lehetővé tennék (vagy amelynek köszönhetően olyan szemléletmódot sajátíthatna el, amely a kapitalizmus hatására végbement társadalmi felfordulással kapcsolatban jobban megfelel a valóságnak). A következő években azonban elemzése árnyaltabbá válik. Arra fogok rámutatni, hogy az 1860-as években született publikációiban Marxnál hogyan fejlődik ki egy, a gyarmatosítással kapcsolatos árnyalt szemléletmód, amelynek hatására az eurocentrizmus két típusával is szakít. Ezután a politikai gazdaságtan bírálatában megjelenő orientalista motívumokat veszem röviden szemügyre.

Marx távolodni kezd az etnocentrizmustól: India vagy Írország?

Máig vitatott, hogy Marx vajon az indiai vagy az írországi események hatására változtatta-e meg a brit gyarmatosítással kapcsolatos álláspontját. Pranav Jani szerint Marx az 1857–1859-es indiai szipolylázáddal szembesülve adta fel eurocentrizmusát.⁶⁰ Nem kétséges, hogy a lázadást Marx bizonyos fokig legitimnek gondolja,⁶¹ és belátja, hogy „nyugati fogalmakkal” nem könnyű az indiai kontextust megragadni.⁶² Ugyanakkor Jani tézise vitatható, mivel azt sejteti, hogy a gyarmati sorban élő népek egykori passzivitásának gondolata, amely a britek perspektívájából táplálkozott, eltűnt az indiai lázadással foglalkozó cikkekből, és helyét az alávetett helyzetben lévő indiaiak cselekvésre való képességének felfedezése vette át.⁶³ Jóllehet Marx 1857–1858-ban írt szövegei több információt tartalmaznak, mint az 1853-ban születettek, szemben azzal, ahogyan Jani feltételezi, nem törekednek elméletalkotásra, nem bocsátkoznak spekulációkba vagy ragadtatják magukat túlzásokra. Az 1850-es évek végén Marx megközelítése leginkább stratégiai és katonai jellegű.⁶⁴ Engelsnek ugyanebben a témában közölt szövegei a *New York Daily Tribune*-ban szintén ezt a perspektívát erősítik, azokban ugyanis az indiai felkelő alakját sztereotipizálva ábrázolja, a totális nyugati felsőbbrendűséget pedig magától értetődőnek veszi. Szemben azzal, amit Jani állít, a katonai logisztikára és a brit gyarmatosító seregek helyzetére vonatkozó fejte-

getések nem tanúskodnak kritikai megközelítésről vagy felfogásának anti-eurocentrikussá válásáról. Sőt, Reinhart Kössler joggal jegyzi meg, hogy Marx megközelítése alapján, a lázadás kizárólag egy olyan őslakosokból álló hadsereg beavatkozása nyomán valósulhatott meg, amelyet a britek hoztak létre. A gyarmatosítással szembeni fellépést „azok az innovációk tették lehetővé, amelyeket maga a gyarmatosítás eredményezett, nem pedig a gyarmatosított országban zajló osztályharc tartóssága, sem pedig egy olyan sajátos struktúra, amely a tradicionális körülményekben vagy a kialakulófélben lévő kapitalizmus forradalmi hatásában gyökerezik.”⁶⁵

Ebből adódóan nehéz elképzelni, hogy Marxnak az indiai lázadással kapcsolatos írásai hozzájárultak volna az eurocentrizmussal való szakításhoz. Én inkább Bipan Chandrával értek egyet, aki úgy véli, hogy Marx (és Engels) csak később, az 1860-as években Írországgal kapcsolatos tapasztalatai(k) hatására jön(nek) tisztába a gyarmatosítás globális kontextusa által eredményezett elmaradottsággal.⁶⁶ Marx beszámol az ipar elnyomorodásról,⁶⁷ az eladási nehézségekről, amelyekkel Írországbán a falusi gazdaság küzd,⁶⁸ az éhínségekről és a lázadásokról, valamint az Észak-Amerikába és Ausztráliába való tömeges kivándorlásról.⁶⁹ A britek erőszakos fellépésének hangsúlyozása tehát kevésbé volt meghatározó a Marx esetében végbemenő paradigmaváltásban, mint a gyarmatosítás inherens fejlődési lehetőségeinek árnyalt számba vétele. Indiával kapcsolatban Marx a rombolás és az újjáalkotás együttes jelenlétét hangsúlyozza. Ez nála annak a „kettős küldetésnek”⁷⁰ az ambivalens megítéléséből adódik, amelyet Angliának ebben az országban teljesítenie kellett. Írország példája ráirányítja figyelmét arra, hogy ezzel szemben a gyarmatosítás a világpiacba történő aszimmetrikus integrációt eredményezi, és hogy éppen annak a tökéletes termelési módnak a kialakulását akadályozza, amely a nyugati országokban létrejött: Írország mezőgazdasági, demográfiai és katonai kifosztása zajlik.⁷¹ Az anyaországban történő felhalmozás nem Írország társadalmi-gazdasági fejlettségével, hanem gyarmati helyzetével magyarázható.

Ebből a megállapításból kiindulva, Marx érdekes politikai következtetésekre jut. Egyenesen úgy véli, hogy Írországbán társadalmi mozgalomra lenne szükség „Európa társadalmi fejlődésének felgyorsítása érdekében.”⁷² Sőt, abból indul ki, hogy „az angliai uralkodó osztályokra a döntő csapást (és ez meghatározó az egész világ munkásmozgalmára nézve) nem Angliában, hanem csak Írországbán lehet mérni.”⁷³ Nem kétséges, hogy e megközelítésével Marx a haladással

kapcsolatos teleológiai nézetein csak részben lépett túl. Ugyanakkor, szemben Indiával, ahol nem várható a gyarmati rabiga lerázása mindaddig, „míg az ipari proletariátus magában Nagy-Britanniában nem szorítja ki a helyükről a mostani uralkodó osztályokat”,⁷⁴ a gyarmatosító országokban végbemenő forradalmi fejlemények szempontjából a gyarmatokon esedékes politikai lázadást tekinti döntő fontosságúnak. Nem túlzás tehát azt állítani, hogy Marx, legkésőbb az 1860-as évek második felétől, „revideálja” a gyarmatosítással vagy a felszabadító nacionalizmussal kapcsolatos álláspontját.⁷⁵ Márpedig pontosan e szemléletváltással összefüggésben ment végbe Marx első szakítása az eurocentrizmussal.⁷⁶ Jóllehet Angliát továbbra is felsőbbrendű országnak tekinti, de már nem gondolja úgy, hogy a világ többi részén a gyarmatosítás révén fokozatos fejlődést fog elindítani. A „nyugati társadalmi berendezkedés” egyetemesként tételezése, ami Indiával kapcsolatban még jellemző volt Marxra, elkezd felfeslenni, ahogyan a világ különböző régiói közötti interakciókat sem pusztán gazdasági keretben és egyoldalúan képzei már el.

Orientalista motívumok a politikai gazdaságtan bírálatában

A politikai gazdaságtan bírálata Marx munkásságának legfontosabb és a legjobban kifejtett része. A számos kéziratban és megjelent írásban végigkövetni az eurocentrizmus négy formáját már önmagában is külön kutatást tenne szükségessé, ezért most csak az orientalista motívumokra fogok összpontosítani.

Marxnak a prekapitalista társadalmakkal kapcsolatos fejtegetései a *Grundrissen*ben viszonylag kevésbé szisztematikusak, de legalább annyira híresek, mint az Indiáról szóló 1853-as cikkei.⁷⁷ Itt megjelenik néhány lényegi jelentőségű hipotézis az „ázsiai modellel” kapcsolatban, mint például a magántulajdonban lévő föld hiánya⁷⁸ vagy a „mezőgazdaság és kézműipar egységére”⁷⁹ visszavezethető stagnálása. Ez a stagnálás akadályozza a tulajdoni rendszer átalakulását, hacsak elő nem állnak „egészen külsődleges” körülmények,⁸⁰ mint például egy országnak egy másik általi gyarmatosítása. E megfontolások fényében aligha meglepő, hogy az 1860-as évek elején, a *Theorien über den Mehrwert*-ben (pontosabban a Richard Jonesszal folytatott vitájában) Marx továbbra is úgy tartja, hogy Ázsiában minden föld az állam tulajdonában van,⁸¹ valamint hogy „az ázsiai közösségben mezőgazdaság és ipar egységet alkot”,⁸² majd egyetértőleg hivatkozik „Bernier-re, aki

a hindu városokat katonai táborokhoz⁸³ hasonlítja. A *tőké*ben Marx ugyancsak azt vallja, hogy „az ősrégi, kis indiai közösségek [...] a földművelés és a kézművesség közvetlen egyesülésén [...] nyugszanak⁸⁴ – ezzel magyarázza Indiában a vidéki települések stagnálását –, illetve hogy a földtulajdon állami monopóliumot képez: Angliára hárul a feladat, hogy a kereskedelem kiterjesztése révén ezeket a kis gazdasági közösségeket felbomlassza. Az a Marx által már 1853-ban is vallott, meglehetősen naiv elképzelés is megjelenik, miszerint az angolok által Indiában meghonosított vasúti technológia idővel önállósul, azt az indiaiak elsajátítják, és ez majd elősegíti a modern ipar kialakulását, illetve a kasztrendszer felbomlását.

Annak ellenére, hogy a politikai gazdaságtan bírálatában tovább élnek ezek az orientalista motívumok, számomra nem tűnik könnyűnek bizonyossággal megállapítani, hogy azok milyen hatást gyakoroltak a műben megjelenő kategóriákra, amelyek ugyanakkor „a tőkés termelési mód belső szervezetét [...] ideális átlagában⁸⁵ hivatottak bemutatni. Itt nem helyénvalók azok az elszórt következtetéseknek vagy leegyszerűsítő ítéletek, amelyek szerint a politikai gazdaságtan marxi bírálata például „a tradicionális falusi közösségek megítélése tekintetében jelentős fejlődésen ment keresztül”: „azok elszigeteltségének és stagnálásának negatív megítélésétől eljutott társadalmi integrációs erejük és tartósságuk elismeréséig.”⁸⁶ Ehelyett Amady A. Dienggel egyetértve, azt kellene felismernünk, hogy Marx semmilyen szempontból nem rendelkezett „elegendő ismeretekkel az afrikai, ázsiai, latin-amerikai vagy óceániai gyarmatokkal kapcsolatban.”⁸⁷ Mindazonáltal a nem nyugati társadalmak „valós körülményeivel” kapcsolatos, legjobb esetben is csak „hozzávetőlegesnek” tekinthető „koncepció” lényegi részét azoknak a „szamaraknak” köszönhetjük, akiknek írásait Marx a politikai gazdaságtan bírálatának kidolgozásakor mindvégig „buzgón biflázza”.

Marx kései munkássága: fokozatos eltávolodás az eurocentrizmustól

Marx kései munkásságának jelentős részét máig kiadatlan töredékek képezik. Nem véletlen, hogy gyakran felmerült: az európai történelemmel mint a globális fejlődés modelljével kapcsolatos felfogását Marx jelentős mértékben finomította, amikor *A tőke* első kötetét a francia kiadás számára előkészítette (amely 1872 és 1875 között jelent meg).⁸⁸ A nem nyugati társadalmakkal kapcsolatos álláspontja

megváltozásának azonban leginkább az 1870-es évek végén a földtulajdon kérdéseivel összefüggésben írt tanulmányaiban lehetünk tanúi, amelyek közvetlen kiindulópontjai voltak az orosz forradalmi mozgalmakkal kapcsolatos meglátásainak.

Marx 1879 utáni jegyzetei. Az idős Marx jegyzetei közül e tekintetben a legérdekesebb az, amely a történész Maxim Kovalevszkij közösségi tulajdonról szóló könyvéről készített. Nagyon közel áll a magyarázó jegyzet műfajához, ezért úgy tekinthetjük, hogy „lényegét tekintve Marx álláspontját tükrözi.”⁸⁹ Marx a gyarmatosítás előtti Algériával kapcsolatban megállapítja, hogy ott „a tulajdon archaikus formái” figyelhetőek meg, aminek a Nyugat általi tagadása kizárólag az uralomgyakorlás logikájára épül: „A francia mohóság nyomban nyilvánvaló; ha a kormány volt az egész ország eredeti tulajdonosa és most is az, akkor nem szükséges elismerni az arab és kabil törzsek igényeit erre vagy arra a földdarabra.”⁹⁰

Indiával összefüggésben hasonló szemléletváltásról számolhatunk be. Jegyzeteiben Marx a földviszonyok formáinak különbözőségéről,⁹¹ valamint a közös tulajdon egyre fokozódó felbomlásáról számol be: „a szántóföldek és gyakran a kaszálók is a különböző tagok magántulajdonában vannak és csak az ún. tartozékok [...] maradnak közös tulajdonuk.”⁹² Marx a mongol birodalommal kapcsolatban úgy véli: „Négy évszázaddal később a magántulajdon elve már annyira megszilárdult a társadalomban, hogy már csak az ilyen eladás (ügyszintén ingatlan ajándékozása) nyilvánosságát kívánják meg, aminek megfelel az a szokás, hogy a közösségi gyűlésen vitték végbe.”⁹³

A földtulajdon-viszonyokkal kapcsolatos következtetések, amelyekre Marx Kovalevszkijt olvasva jut, olyan forrásokból is táplálkoznak, amelyek Bernier és számos más szerző számára nem voltak elérhetőek: „Az egyes indiai közösségek évkönyveiben – a szanszkritul nem tudó történészek számára még kevésbé hozzáférhető forrásban – bizonyítékok találhatóak arra, hogyan jött létre a rádzsák rendelkezése által így egyszerre és tömegesen magántulajdon, a közösségi tulajdon kárára.”⁹⁴

Az angol gazdaság és hatása az indiai magántulajdonra című írásainak gyűjteményében Marxnál a hivatkozott művek között még ott szerepel François Bernier egyik műve („Levél Colbert-hez a »Voyages de Francois Bernier« [Amszterdam 1669]. mellékletében”⁹⁵), de nevét összekapcsolja Anquetil-Duperronnal:⁹⁶ „Dupeyron (lásd Mill; »History of British India«, 1840-es kiadás, I. köt. 310. stb. old. Dupeyron [Melléklet]) az első, aki átlátta, hogy Indiában a nagymogul nem az egyedüli földtulajdonos.”⁹⁷

Ezen új források és információk hatására Marx árnyalja az indai gyarmatosítás jogosságával kapcsolatos felfogását. Megjegyzi, hogy az angolok időnként elismerik a magántulajdont,⁹⁸ és akkor, amikor annak felszámolására törekszenek, „valójában [a brit kormányzatnak] az a célja hogy az európai gyarmatosítást elősegítse.”⁹⁹ A közös tulajdon hanyatlásának „modernizáló” hatása – amely az angolok szemében egyébként „puszta következménye [...] a gazdasági haladásnak”, jóllehet a gyarmati hatóságok annak fenntartására aktívan törekszenek¹⁰⁰ – vitatható: „A lakosok (parasztok) annyira ragaszkodnak a földhöz, hogy inkább maradnak (lásd 3. jegyzet, 194. old.) puszta földmunkásként korábbi telkükön, mint hogy magasabb bért keresenek a városokban (195. old.)”¹⁰¹

Az eurocentrizmus különböző formáit vizsgálva, ez a tanulmány tehát három szempontból is fontos:

1. Az angol társadalmat Marx már nem tekinti felsőbbrendűnek, amely a gyarmatosítás révén Indiában társadalmi fejlődést indít el. Annak érdekében, hogy saját nézőpontját megalapozottnak tekintesse, még forrásait is ellenőrzi. Wada Haruki rámutatott arra, hogy Marxnak még Kovalevszkijnél is erősebb ellenérzései vannak a gyarmati agrárpolitikával szemben.¹⁰²

2. Az orientalizmus Said-féle kritikája értelmében, Marx szakít az eurocentrizmussal, és árnyaltan közelíti meg a tulajdonnak az Európán kívüli világban létező különböző formáit. Jegyzeteiben, különösen pedig az etnológiai feljegyzéseket tartalmazó füzeteiben¹⁰³ jól látható a tulajdonviszonyok sokfélesége, ezért nem vethető többé Marx szemére, hogy egységes „ázsiai típusban” gondolkodna. Marx explicit formában elutasítja, hogy a nyugati világban kívüli területekre az európai tapasztalat perspektívájából tekintsen; ettől kezdve azt az álláspontot, miszerint a földek kizárólagos állami tulajdonban lennének (mivelhogy állítólag nincsenek magánkézből lévő földek), „jogi fikciónak”¹⁰⁴ tekinti, holott ez az elgondolás az általa leírt „ázsiai típusnak” korábban szerves része volt. Végül megjegyzi, hogy a legősibb indiai osztálytársadalmakban „a rádzsák rendelkezése által [...] egyszerre és tömegesen”, alakul ki a magántulajdon¹⁰⁵. Az eurocentrizmus tehát itt már nem jelenik meg uniformizáló elvként, a „valódi körülmények” megítélése pedig árnyalttá válik.

3. Marx szakít az eurocentrizmusra jellemző evolucionista gondolkodással, amely az emberi történelem egyetlen mércéjének a nyugat-európai társadalmak fejlődési modelljét tekinti. Noha India „feudalizálódására” hívja fel a figyelmet, közben hangsúlyozza, hogy

ez eltér az európai formától, mivel az indiai jogrend nem szabályozza az öröklés kérdését.¹⁰⁶ Kovalevszkijt pedig azért bírálja, mert az „nyugat-európai értelemben való feudalizmust lát”, miközben „megfelelkezik a többi között a jobbágyságról.”¹⁰⁷ Hasonlóképpen a *Cahiers d'extraits ethnologiques*-ban tárgyalt szerzőket is hevesen bírálja. John Pheart például „szamárnak” nevezi, aki „a falvak létrejöttét feudális vonásnak tekinti”,¹⁰⁸ Henry S. Maine-t pedig „nevetséges fiatalembernek”, aki „a magántulajdon korlátlan római jogi formája és a tulajdon angol formája közé” egyenlőségjelet tesz.¹⁰⁹ Az idős Marx „a feudalizmus kategóriájának a keleti közösségre történő alkalmazását” olyan „etnocentrizmusnak tekinti, amely a világtörténelmet az európai sémába kényszeríti bele.”¹¹⁰ Szót emel „a feudalizmus fogalmának túlzott általánosításával és, általánosságban, a nyugat-európai modell perspektívájából kidolgozott fogalmaknak az indiai vagy ázsiai kontextusokban történő rutinszerű alkalmazásával szemben.”¹¹¹

Marx szembesülése az oroszországi forradalmi mozgalmakkal. A mezőgazdasági struktúrák túlsúlyából fakadóan, a földtulajdon és a földközösség kérdése fontos szerepet játszott Oroszországban a forradalmi mozgalmak kialakulásában, és ez volt az egyik oka annak, hogy Marx érdeklődését is felkeltette.¹¹² Vera Zaszulicshoz írt levelében az orosz földközösség „gazdasági fölényéről”¹¹³ – és egy korábban létezett ázsiai és európai formáról – értekezik. E korábbi közösségek felbomlása a világ különböző területein más és más hatással járt. Nyugat-Európában „a közösségi tulajdon eltűnése és a tőkés termelés megjelenése között jelentős idő telt el, amely időszakban forradalmak törtek ki és különböző gazdasági formák váltották egymást, amelyek közül a tőkés termelés csak a legutolsó”.

A földközösségek e különböző típusai képezik azt a hátteret, amelyre Marx a sajátosan orosz fejlődési utat rávetíti. Kifejti, hogy „a kapitalizmus nyugat-európai kialakulásával kapcsolatos történelmi fejtegetéseiből” (*A tőke* első kötetének *A tőke felhalmozási folyamata* című szakaszában) korántsem olvasható ki „az általános fejlődési irány helytől és történelmi körülményektől függetlenül minden népre érvényes történetfilozófiai elmélete.”¹¹⁴

Ebből adódóan, Marx szerint, „e mozgás »történelmi elkerülhetlensége« tehát kifejezetten Nyugat-Európa országaira korlátozódik.”¹¹⁵ Mivel az orosz földművesek nem ismerték a magántulajdont, a tőkés tulajdon kialakításának nyugat-európai mozgalmát nem lehet mechanikusan átültetni: „Ezzel szemben ugyanis Oroszországban a tőkés tulajdonformát kellene kommunista tulajdonra cserélni”. Sőt

„kizárólag közgazdasági nézőpontból is” az orosz mezőgazdaság „hába” próbálna meg a zsákutcából kikeveredni „az angol típusú tőkés haszonbérrendszer” segítségével: erre ugyanis csak „a földközösség fejlettebbé válásával” lenne lehetősége.”

A történelmi fejlődés elhamarkodottan általánosított felfogásával szemben, Marx azt hangsúlyozza, hogy „történelmi-környezeti körülmények”¹¹⁶ döntő szerepet játszanak a társadalmi változásokban. Ez Oroszországban azt valószínűsíti, hogy a földközösség „országos méretekben a kollektív termelés elemeként” jelenik meg. Vajon „átmehet-e az orosz obszcina, a föld ősrégi közös birtoklásának egyik, jóllehet erősen megrendült formája, közvetlenül a közös birtoklás magasabb, kommunista formájába” anélkül, hogy végig kellene mennie „ugyanazon felbomlási folyamaton, amely a Nyugat történelmi fejlődését alkotja?”¹¹⁷ „éppen a tőkés termeléssel való egyidejű fennállása következtében elsajátíthatja annak összes pozitív vívmányait, mégpedig anélkül, hogy átmenne annak borzalmas viszontagságain.”¹¹⁸ A közös földtulajdon a földközösség számára „a kollektív elsajátítás természetes alapját alkotja.”¹¹⁹ Ily módon, a földközösség tehát „az orosz társadalom megújulásának”¹²⁰ elemévé válhat, vagy „kiindulópontja lehet egy kommunista fejlődésnek.”¹²¹

Figyelembe véve azokat a problémákat, amelyeket Marxnak az 1850-es és 1860-as években a nem nyugati társadalmakkal kapcsolatos szemlélete felvet, az orosz forradalmi mozgalmakat érintő szövegekből három pontot kell kiemelnünk:

1. Marx szemléletváltása az indiai gyarmatosítással kapcsolatban. Amikor az 1880-as években Indiáról ír, akkor megállapítja, hogy az angoloknak legfeljebb „csak tönkretenniük sikerült a bennszülött földművelést és megkétszerezniük az éhínséget és annak intenzitását.”¹²² Másrészt, továbbra is úgy gondolja, „a föld közös tulajdonának az eltörlése csakis az angol vandalizmus aktusa volt, amely a bennszülött népet nem előbbre vitte, hanem visszavetette.”¹²³

2. Az általa használt forrásokat Marx forráskritikával kezeli, megjegyezve például, hogy „Sir H. Maine és a vele egyvívásuk kivételével”¹²⁴ mindenki tisztában van ezzel a vandalizmussal: „Az ősi közösségeknek burzsoák írta történelmét olvasva, óvatossá kell lenni. Ezek nem riadnak vissza még a hamisításoktól sem. Sir Henry Maine például, aki az angol kormányzat buzgó munkatársa volt az indiai közösségek erőszakos szétrombolásának művében, képmutatóan biztosít bennünket, hogy a kormányzatnak e közösségek fenntartására tett minden nemes erőfeszítése csődöt mondott a gazdasági törvények spontán

erejével szemben!”¹²⁵ „Az is a földbirtokosok érdeke, hogy a többé-kevésbé jómódú parasztokat mezőgazdasági középosztállyá alakítsák és a szegény földművelőket – vagyis a tömeget – átváltoztassák egyszerű bérmunkásokká.”¹²⁶ Az ázsiai és észak-afrikai gyarmatosítók érdekéhez hasonlóan, Oroszországban is megjelenhet az az érdek, amely a közösségi tulajdonon alapuló földközösségek felszámolására irányul.

3. Az 1880-as években Marxnál megjelennek még olyan elemek, amelyek az „ázsiai modellre” emlékeztetnek nála, többek között a „központi despotizmus”¹²⁷ tételének elfogadása.

Az effajta folytonosság ellenére,¹²⁸ Marx orosz forradalmi mozgalmakkal kapcsolatos írásaiban az etnocentrizmus különböző formáival való politikai szakítás hangsúlyosan megjelenik. Először is, Marx már nem a nyugati társadalmak egyoldalú felsőbbrendűségéből indul ki, ehelyett a „közös tulajdon gazdasági felsőbbrendűségéről” vagyis az ázsiai társadalmaknak az európaiakkal szembeni primátusáról beszél. Másodszor, nem hagyhatjuk figyelmen kívül az Oroszországra vonatkozó észrevételeit sem, mintha azok valamiféle „képzeltbeli kutatásból” táplálkoznának a nem nyugati világ egy olyan részére vonatkozóan, amelynek az európai önkép megszilárdítása volna a feladata. Marx erőfeszítései egy olyan mélyrehatóbb kutatás kereteibe illeszkednek, amely az Európán kívüli világ tulajdonviszonyainak kérdésére irányul, valamint az a szándék húzódik meg háttérben, hogy összekösse a kapitalizmus megismerését a társadalmi kérdésekkel.¹²⁹ Ez az, aminek hatására álláspontja megváltozik az angol kapitalizmussal kapcsolatban Indiában: a rombolás és újjáalkotás imént említett „kettős küldetése” egyszerű „vandalizmussá válik”. Harmadszor, Marx a modernizációt már nem „nyugatosodásként” gondolja el; az európai fejlődést pedig már nem tekinti az egész történelem mércéjének. Ezzel szemben, úgy tűnik, hogy számos tekintetben éppen Oroszország szolgálhat a fejlődés modelljéül a Nyugat számára. Marx azon az állásponton van, hogy a nyugati kapitalista világ válságával csak „a kapitalizmus felszámolásával” lehet véget vetni, illetve akkor, ha „a modern társadalmak visszatérésével a közös tulajdon »archaikus« típusához” térnek vissza.¹³⁰ Még ha el is kell ismernünk, hogy újabb kutatások fényében „az orosz földközösségek elemzése teljességgel téves előfeltevéseken” alapult, Marx „fogalmi megközelítését” ez nem érvényteleníti: „Lényegét tekintve ugyanez igaz az emberi történelem konstrukciójára. Marx itt az emberi társadalmak fejlődésének különböző útjait vázolja fel, világosan elhatárolva magát az egyoldalú evolucionista szemléletmó-

doktól.”¹³¹ Negyedszer, Marx a globális történelem kívánalmaihoz igazodik. Amikor az orosz földközösségekhez politikailag pozitív módon viszonyul, akkor az osztály nélküli társadalommal kapcsolatos szemléletmódja kimondottan nem eurocentrikus: a kommunizmus perspektívájából nézve, Európa csak egy terület a sok közül. Marx csak a kommunizmus koncepcióját vázolja fel, amelyet különféle tapasztalataival támaszt alá. Sőt, ezen túl a világ különböző területei közötti interakció lehetőségét is felveti a politikumban: „ha az orosz forradalom jeladás lesz egy nyugati proletárforradalomra, úgy, hogy a kettő egymást kiegészíti, akkor a mostani orosz közös földtulajdon kiindulópontja lehet egy kommunista fejlődésnek.”¹³²

Vita Marxról és a posztkolonializmus: Shaken, not Stirred

Jelen tanulmány egy kettős problémából indul ki: az MF-ből hiányzik Marx eurocentrizmusának szisztematikus és kritikai elemzése, míg a PT megfogalmazza ezt a kritikát, de nagyrészt figyelmen kívül hagyja azt a fejlődést, amelyet Marx az 1853-ban Indiáról írt cikkeit követően tanúsított, és amelyet a Marx-kutatásokkal kapcsolatos publikációk nem mulasztottak el hangsúlyozni. Ebből a helyzetből csak a két tudásterület együttes vizsgálatával tudunk kiszabadulni. Ugyanis Marx eurocentrizmusát kizárólag munkásságának tökéletes ismerete segíthet megfelelő módon megragadni; és csak az eurocentrizmus árnyalt szemlélete teszi lehetővé annak meghatározását, hogy ez Marx esetében mit is jelentett.

Bart Moore-Gilbertnek igaza volt, amikor az MV és az PT közötti együttműködés mellett szállt síkra. Amellett érvelt, hogy bár a két tudásterület gyakran foglalkozott rokon kutatási tárgyakkal, intézményi szempontból mindkettő marginális helyzetben van és bizonyos elméletalkotókat, például C. L. R. Jamest vagy Frantz Fanont nem is lehet egyértelműen csak az egyik vagy a másik megközelítéssel azonosítani. A Marxszal kapcsolatos kutatások számára a posztkolonializmus ismereteket szolgáltathat „a történeti különbségekkel és a nyugati világ kulturális sajátosságaival”¹³³ kapcsolatban, az MV pedig, többek között, a nemzetközi munkamegosztás szempontjának bevonásával gazdagítani tudja a posztkoloniális megközelítéseket. Ehhez azonban le kell zárni a vitát, és elengedhetetlen, hogy a két eltérő megközelítés „árnyaltabban és figyelmesebben” olvassa a másik írásait.¹³⁴

A PT esetében, úgy tűnik, ennek megvalósítása előtt az jelenti a legfőbb akadályt, hogy nagy mértékben figyelmen kívül hagyták Marx Oroszországgal kapcsolatos munkásságát, az abból logikusan következő felismerésekkel. A vitákban résztvevők többsége így egy optimista-haladáspárti és teleologikus-eurocentrikus Marx-képet alakított ki a maga számára. Csak remélni tudjuk, hogy a második Marx–Engels összkiadásban (MEGA2) a világtörténelemről és a járulékos kutatásokról megjelent más Marx-írások, például a *Chronologische Auszüge* elősegítik majd, hogy a PT árnyalt képet alkothasson Marx eurocentrizmusáról. A készen kapott előítéletek felülvizsgálatához Marx forrásait kell vizsgálat alá vonni, ahogyan azt mi az imént Bernier útleírásával kapcsolatban tettük.

Ami az MV-t illeti, a PT-vel való együttműködésének három feltétele van. Legelőször is, globális perspektívából kell a kapitalizmus ellentmondásait és összetettségét szemügyre vennie. Ezzel kapcsolatban egyértelmű, hogy a kapitalizmus totalizáló igénye nem teljesül, és hogy bizonyos társadalmi terek ki tudják vonni magukat az ellenőrzése alól.¹³⁵ A kapitalizmus többé már nem olyan „autonóm rendszerként” tűnik fel, amely „Nyugaton jelenik meg és innen terjeszkedik a perifériák felé, hanem olyan változó globális viszonyok összességként, amelyek a különböző regionális és nemzeti kontextusokban más és más formákat öltenek”.¹³⁶ Mindez megfelelő alapot jelentene a gyarmatosítás pontos megértéséhez: a gyarmatosítás „sosem csak marginális üzemeket jelentett egy tágabb történeti kontextuson belül (ahogyan például Nyugat-Európában a feudalizmusról a kapitalizmusra történő áttérés, hiszen a kapitalizmus „szerves” módon fejlődött ki a feudalizmusban)”, hanem „világtörténelmi jelentőségű eseményről van szó, amely igen komoly törést eredményezett.”¹³⁷ A nemzetközi uralmi viszonyokról folytatott marxista viták, különösen pedig az imperializmus elméleti megközelítései, úgy tűnik, nem jutottak még el az árnyalt megértés e fokára.

Továbbá az MV-nek a történelmi fejlődés egy másfajta megközelítését kell kidolgoznia. Számomra úgy tűnik, a világrendszer-elmélettel kapcsolatos kutatások e tekintetben még nem aknáztak ki minden lehetőséget. Immanuel Wallerstein is hangsúlyozta, hogy az az evolutionista elképzelés, miszerint a kapitalizmus előretörése az uralkodó feudális csoport felbomlásához vezet, teljes mértékben vitatható: „Pontosabb képet alkothatunk erről, ha a kapitalizmust olyan történeti jelentésnek tekintjük, amelyet egy földbirtokos arisztokrácia épített ki, amely burzsoáziává alakult át, mivel a régi rendszer elindult

a felbomlás útján. Ahelyett, hogy hagyta volna a megjósolhatatlan következményekkel járó felbomlást végbemenni, ez az arisztokrácia maga vállalkozott annak a radikális strukturális sebészi beavatkozásnak az elvégzésére, amelynek segítségével a közvetlen termelésben részt vevők fölött gyakorolt kizsákmányolását továbbra is biztosítani tudta, sőt *jelentős mértékben ki is tudta terjeszteni.*¹³⁸

A szakítás a haladás evolucionista koncepciójával emellett vitathatóvá tenné azt a tényt, hogy „a kapitalizmus mint történelmi rendszer fejlődést jelentett volna a különböző korábbi történelmi rendszerekkel szemben, amelyeket megsemmisített vagy átalakított”,¹³⁹ és ezzel egycsapásra megkerülhetné az égető problémát, hogy a fejlődés megítélésének mércéjét megtaláljuk. Úgy gondolom, a fejlődés legfőbb kritériumának az uralommal szembeni felszabadulást kellene tekinteni, nem pedig a termelőerők fejlődését. Ezt az idős Marx az orosz földközösségekkel kapcsolatban fejtette ki, s közben felvetette a „szabad egyenlőség” lehetőségét, amely benne rejlik a történelmi adottságokban, anélkül, hogy azokat egy adott fejlődési sémába kényszerítené. Ebből a megközelítésből adódik, hogy a haladás nem külsődleges kényszerként jelenik meg, hanem olyan valamiként, amit harcban kell kivívni. Ez a felismerés ugyancsak részét képezi a kommunizmusnak az idős Marx által felvázolt globális-történelmi megközelítésének.

Végül, az MV-nek nyitva kell hagynia az elméleti teret az esetlegesség számára. Gerhard Hauck a következőképpen beszél arról a „történelmi koincidenciáról”, amely a kapitalizmus történelmi megjelenését Európában lehetővé tette: „Az áru termelése, a magántulajdon és a bérmunka, a jogszabadság, a munkaerő gazdasági kényszeren (a termelőeszközök hiányán) alapuló kizsákmányolása, a jogbiztonság és az állam viszonylagos kivonulása a gazdaságból (ami ugyanakkor nagymértékben felelős gazdaság és társadalom kimondottan kapitalista megkülönböztetéséért), a közvetítő erők jelenléte, a vallási és a politikai hatalom elválasztása egymástól, a periféria kifosztása valamint a technika és a tudomány fellendülési szakaszai: ezek mind-mind olyan jelenségek, amelyeket külön-külön – minden euroteoretikus-modernizációs megközelítéssel szemben – a társadalmak nagy része saját történelme során valamikor már megtapasztalt. Ezek a jelenségek Angliában a XVII–XVIII. században összekapcsolódtak egymással, ami a történelem egy kivételes pontján a kapitalizmus megjelenését eredményezte.”¹⁴⁰

Az Althusser-iskola, amely Marx nem teleologikus olvasatát adja, ezt a problémát körvonalazza, elősegítve az MV és a PT közötti dia-

lógus kibontakozását. *Lire le capital* című könyvében Étienne Balibar már megállapította, hogy „a társadalom történelmét az egymást váltó termelési módok jelentik.”¹⁴¹ Legutolsó munkáiban pedig Althusser is amellett érvelt, hogy a kapitalizmus születését „véletlen *találkozás-ként*” kell elgondolni, amely Európában stabilizálódott, de amely ettől még továbbra is olyan egymástól független elemek „összekapcsolódását” jelenti, amelyek nem törvényszerűen mutattak egy irányba: az anyagi felhalmozásának, a termelők felduzzadásának, a technológiai felhalmozódásnak vagy a belső piac kialakulásának irányába.¹⁴²

Noha Marx „rengeteg időt” szánt az Európán kívüli társadalmak „valós körülményeinek megértésére”, csak élete vége felé vonta ki magát az eurocentrikus „szamarak” hatása alól, akikre XXI. századi olvasói gyakran hasonlítanak – abból a szempontból, hogy tagadják az MV és a PT közötti párbeszéd szükségességét. Ez a párbeszéd azonban nemcsak utat nyitna az 1989–1990 után „dőglött oroszlánnak” hitt Marx visszatérése számára, de egy olyan általános társadalmelemzést is elősegítené, amely az uralom Marxból és a posztkolonializmusból egyformán táplálkozó bírálataira épülne.

Jegyzetek

- ¹ K. Marx: M. Kovalevszkij: Közösségi földbirtoklás. Felbomlásának okai, menete és következményei. Első rész, Moszkva 1879. Konspektus, MEM 45, 213.
- ² M. Castro Vaerla, N. Dhawan: *Postkoloniale Theorie. Eine kritische Einführung*. Bielefeld, Transcript Verlag, 2005, 64.
- ³ E. W. Said: *Orientalizmus*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2000, 268.
- ⁴ Köszönettel tartozom észrevételeikért többek között Lotte Arndtnak és Urs Lindnernek. Ennek a szövegnek egy rövidebb változata már megjelent itt: W. Bonefeld, M. Heinrich (Herausgeber): *Kapital & Kritik. Nach der neuen Marx-Lektüre*. Hamburg, VSA, 2010.
- ⁵ A magánkézben lévő földtulajdon kritériuma ebben az összefüggésben az átruházhatóság – szemben a késői kapitalizmus ingatlanpiacának kontextusával. Itt a tulajdon fogalmának gazdasági dimenziója (rendelkezés, birtokbavétel), nem pedig jogi megközelítése a fontos.
- ⁶ G. Hauck: *Die Gesellschaftstheorie und ihr Anderes. Wider den Eurozentrismus der Sozialwissenschaften*. Münster, Westfälisches Dampfboot, 2003, 14.
- ⁷ P. Jani: Karl Marx, Eurocentrism, and the 1857 Revolt in British India, in C. Bartolovich, N. Lazarus (eds.): *Marxism, Modernity, and Postcolonial Studies*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 94.
- ⁸ E. Said: *Orientalizmus*, op. cit., p. 10.
- ⁹ G. Willing: Eurozentrismus, in W. F. Haug (Hrsg.): *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus* Hamburg/Berlin, Argument, 1997, t. III, 1023.

- ¹⁰ D. Chakrabarty: *Provincialiser l'Europe – La pensée postcoloniale et la différence historique*. Párizs, Amsterdam, 2009.
- ¹¹ C.A. Bayly: *La Naissance du monde moderne (1780–1914)*. Párizs, Les Éditions de l'Atelier – Le Monde diplomatique, 2006, 17.
- ¹² S. Conrad, S. Randeria: Einleitung. Geteilte Geschichten – Europa in einer postkolonialen Welt, in S. Conrad, S. Randeria (Hrsg.): *Jenseits des Eurozentrismus. Postkoloniale Perspektiven in den Geschichts- und Kulturwissenschaften*. Frankfurt a. M./New York, Campus, 10, 42.
- ¹³ K. Marx: A háború kérdése – Parlamenti események – India, 1853. júl. 19., *MEM* 9, 202–208.
- ¹⁴ K. Marx: A brit uralom Indiában, 1853. jún. 10., *MEM* 9, 120–125.
- ¹⁵ K. Marx: Az indiai brit uralom várható eredményei, *MEM* 9, 210.
- ¹⁶ H. N. Garzezi: South Asia and the Asiatic Mode of Production : Some Conceptual and Empirical Problems. *Bulletin of concerned asian scholars*, vol. XI, n° 4, 1979, 40–44; B. O'Leary: *The Asiatic Mode of Production. Oriental Despotism, Historical Materialism and Indian History* Oxford/Cambridge, Basil Blackwell, 1989, 299. és skk.
- ¹⁷ K. Marx: Az indiai brit uralom várható eredményei, *MEM* 9, 209.
- ¹⁸ K. Marx: A Kelet-Indiai Társaság – Története és eredményei, 1853. jún. 24., *MEM* 9, 140–147.
- ¹⁹ K. Marx: A nyugati hatalmak és Törökország – A közelgő gazdasági válság – Vasútépítés Indiában, 1853. szept. 20., *MEM* 9, 304–311.
- ²⁰ K. Marx: A brit uralom Indiában, 1853. jún. 10., *MEM* 9, 123.
- ²¹ K. Marx: Az orosz–török bonyodalom – A brit kormány fogásai és kifogásai – Nesselrode legutóbbi jegyzéke – A kelet-indiai kérdés, 1853. júl. 12.), *MEM* 9, 184–192.; A háború kérdése – Parlamenti események – India, 1853. júl. 19., *MEM* 9, 202–208 Az indiai brit uralom várható eredményei, *MEM* 9, 210.
- ²² K. Marx: A brit uralom Indiában, 1853. jún. 10., *MEM* 9, 120–125.
- ²³ K. Marx: Az indiai brit uralom várható eredményei, *MEM* 9, 214.
- ²⁴ A. Ahmad: *In Theory. Classes, Nations, Literatures*. London/New York, Verso, 1994, 226. és 241.; B. Chandra: Karl Marx, his theories of Asian societies and colonial rule, in *Unesco: Sociological theories: race and colonialism*, Párizs, 1980, 399. és skk., 428. és skk.
- ²⁵ K. Marx: A brit uralom Indiában ..., i. m.; A Kelet-Indiai Társaság – Története és eredményei, i. m.
- ²⁶ Például: K. Marx, Az angol–kínai viszály, 1857. jan. 7., *MEM* 12, 94–99.; Parlamenti viták a Kínában folyó ellenségeskedésekről, 1857. febr. 27., *MEM* 12, 127–132.; A brit–kínai szerződés, 1858. szept. 28., *MEM* 12, 544–548.
- ²⁷ K. Marx: Forradalom Kínában és Európában, 1853. máj. 20., *MEM* 9, 89–95.; Kereskedelem Kínával, 1859. nov. közepe, *MEM* 13, 526–530.
- ²⁸ D. Chakrabarty: *Provincialiser l'Europe*, i. m. VII. fejezet.
- ²⁹ E. Said: *Orientalizmus*, i. m. 91.
- ³⁰ Uo. 204.
- ³¹ A. A. Dieng: *Le marxisme et l'Afrique noire. Bilan d'un débat sur l'universalité du Marxisme*, Párizs, Nubia, 1985; B. O'Leary: *The Asiatic Mode of Production*, i. m. 47–81.
- ³² K. Marx, F. Engels: *Correspondance*, Párizs, Éditions Sociales, III. kötet, 1972, 378.

- ³³ Uo. 380.
- ³⁴ Uo. 384.
- ³⁵ K. Marx: A brit uralom Indiában ..., i. m.
- ³⁶ L. Valensi: Bernier, François, in F. Pouillon (dir.), *Dictionnaire des orientalistes de langue française*, Párizs, Karthala, 2008, 98–99.
- ³⁷ P. Anderson: *Lineages of the Absolutist State*, London, Verso, 1979, 464. és skk.; B. O'Leary: *The Asiatic Mode of Production*, i. m. 43–73.
- ³⁸ F. Bernier: *Voyage dans les États du Grand Mogol*, Párizs, Fayard, 1981, 73.
- ³⁹ Uo. 160, idézi és kiemeli K. Marx in K. Marx, F. Engels: *Correspondance*, i. m. 379.
- ⁴⁰ P. Anderson: *Lineages of the Absolutist State*, i. m. 487. és skk.; B. Chandra: Karl Marx, his theories of Asian societies and colonial rule, i. m. 419. és skk.; B. O'Leary: *The Asiatic Mode of Production*. i. m. 290. és skk.
- ⁴¹ F. Bernier: *Voyage dans les États du Grand Mogol*, i. m. 120.
- ⁴² S. Stuurman: François Bernier and the Invention of Racial Classification. *History Workshop Journal*, n° 50 (2000), 7.
- ⁴³ Uo. 8.
- ⁴⁴ F. Bernier: *Voyage dans les États du Grand Mogol*, i. m. 145.
- ⁴⁵ Uo. 254.
- ⁴⁶ F. Bernier: *Voyages. Contenant la Description des États du Grand Mogol, De l'Hindoustan, du Royaume de Kachemire & c.*, i. m. 1699, I. kötet, 250.
- ⁴⁷ F. Bernier: *Voyage dans les États du Grand Mogol*, i. m. 247.
- ⁴⁸ E. Said: *Orientalizmus*, i. m. 42. és skk.
- ⁴⁹ G. C. Spivak: *Les subalternes peuvent-elles parler?*, Párizs, Amsterdam, 2009.
- ⁵⁰ F. Bernier: *Voyage dans les États du Grand Mogol*, i. m. 233–235.
- ⁵¹ Uo. 232.
- ⁵² G. C. Spivak: *Les subalternes peuvent-elles parler ?*, i. m. 298.
- ⁵³ Uo. 305.
- ⁵⁴ E. Said: *Orientalizmus*, i. m. 20. (A fordítást némileg módosítottam – a ford.)
- ⁵⁵ R. A. L. H. Gunawardana: The Analysis of pre-colonial social Formations in Asia in the Writings of Karl Marx, *The Indian Historical Review*, vol. II, n° 2, 1976. január, 367. és skk.; B. O'Leary: *The Asiatic Mode of Production*, i. m. 61. és skk.; M. Sawyer: *Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production*. La Haye, Martinus Nijhoff, 1977, 24. és skk.
- ⁵⁶ W. Backhaus, *Marx, Engels und die Sklaverei. Zur ökonomischen Problematik der Unfreiheit*. Düsseldorf, Schwann, 1974.
- ⁵⁷ A. Ahmad: *In Theory*, op. cit., 225. és skk., 230, 235.
- ⁵⁸ A gyarmatosítás kritikai látásmódja, amely a kérdést az uralom szempontjából veszi szemügyre, nemcsak a gazdasági, hanem az episztemológiai dimenziót is magában foglalja. Egy efféle megközelítés figyelembe veszi, hogy a világ nagy részének a Nyugat általi uralom alá hajtása és kizsákmányolása, amely nem pusztán terv volt, de valóság is, nagyrészt intellektuális, erkölcsi és episztemológiai projektumként jelent meg (a civilizációs felsőbbrendűség reprezentációi, amelyek előkészítették a terepet a gyarmatosítás számára, megalapozták és legitimálták azt; „civilizatórikus küldetés”; a gyarmati uralom alá vetett Másik megkonstruálása stb.). Lásd N. Bancel, P. Blanchard: Les origines républicaines de la fracture coloniale, in N. Bancel, P. Blanchard, S. Lemaire (dir.): *La fracture coloniale. La société française au prisme de l'héritage colonial*, Párizs, La Découverte, 2006, 35–45. Marx a gyarma-

- tosítást itt még nem komplex projektumként fogja fel, aminek erkölcsi, gazdasági, szellemi, társadalmi, kulturális stb. kihatásai is vannak – annak ellenére, hogy a közgazdaságtannal kapcsolatban megfogalmazott bírálatában a tudás és az uralom viszonyának elemzése döntő fontosságú.
- ⁵⁹ E. Said: *Orientalizmus*: i. m., 267–268.
- ⁶⁰ P. Jani: Karl Marx, Eurocentrism, and the 1857 Revolt in British India, in C. Bartolovich, N. Lazarus (eds.): *Marxism, Modernity, and Postcolonial Studies*, i. m., 81–97.
- ⁶¹ K. Marx, Az indiai kínzásokról, 1857. aug. 28., *MEM 12*, 253–257.; Az indiai felkelés, 1857. aug. 14., *MEM 12*, 245–248.
- ⁶² K. Marx: Canning kiáltványa és a földtulajdon kérdése Indiában, *MEM 12*, 450–453.
- ⁶³ P. Jani: *Karl Marx, Eurocentrism, and the 1857 Revolt in British India*, i. m., 83. és skk.
- ⁶⁴ K. Marx: Felkelés az indiai hadseregben, 1857. jún. 30., *MEM 12*, 216–218.; Az indiai felkelés, 1857. júl. 17., *MEM 12*, 223–226.
- ⁶⁵ R. Kössler: *Dritte Internationale und Bauernrevolution. Die Herausbildung des sowjetischen Marxismus in der Debatte um die "asiatische" Produktionsweise*. Frankfurt a. M./New York, Campus, 1982, 147.
- ⁶⁶ B. Chandra: Karl Marx, his theories of Asian societies and colonial rule, i. m., 403. és skk.
- ⁶⁷ K. Marx: Az indiai kérdés – Az ír földbérleti jog, 1853. jún. 28., *MEM 9*, 148–153.
- ⁶⁸ K. Marx: *Marx: Levél L. Kugelmannhoz*. *MEM 32*, 540-542.
- ⁶⁹ K. Marx, Írország bosszúja, 1855. márc. 13., *MEM 11*, pp. 111-113.; Az ír kérdésre vonatkozó el nem hangzott beszéd vázlata, 1867. nov. 26. körül, *MEM 16*, pp. 200–205.
- ⁷⁰ K. Marx: Az indiai brit uralom várható eredményei, *MEM 9*, 209.
- ⁷¹ K. Marx: Az ír kérdésre vonatkozó el nem hangzott beszéd vázlata, i. m., 200–205.; A tőke, 1. könyv, *MEM 27*, 653–667.
- ⁷² K. Marx: Levél L. Kugelmannhoz et P. Lafargue-hoz, 1870. március 5. *MEM 32*, 554–556.
- ⁷³ K. Marx: Levél Sigfrid Meyerhez és August Vogthoz, 1870. ápr. 9., *MEM 32*, 654.
- ⁷⁴ K. Marx: Az indiai brit uralom várható eredményei, i. m. 213.
- ⁷⁵ T. Krings: Irische Frage, in W. F. Haug (Hrsg.): *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus*, i. m., t. 6/II, 2004, 1506.
- ⁷⁶ Első ránézésre furcsának tűnhet, hogy az eurocentrizmussal való szakitást éppen Írországgal összefüggésben tárgyaljuk, ez az ország ugyanis, legalábbis földrajzilag, Nyugat-Európához tartozott. Ugyanakkor az angol gyarmatbirodalmak időszakában (1541 és 1922 között) strukturális szempontból Indiához hasonló helyzetben volt: egy nem kapitalista társadalom volt, amely a (kialakulófélben lévő) [brit] kapitalizmus uralma alatt állt. Az ország mezőgazdasága nagyrészt az angol piacra termelt, vagy funkcionálisan az angol gyarmatosításhoz kapcsolódott, és ebben az időszakban Európa egyik legelmaradottabb régiójának számított. Ebből adódóan nem volt ritka, hogy a két ország között párhuzamot vontak.
- ⁷⁷ K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai, Első rész, *MEM 46/1*. (A tőkés termelés előtti tulajdonformák)
- ⁷⁸ Uo. 322.

- ⁷⁹ Uo. 366.
- ⁸⁰ Uo. 367.
- ⁸¹ K. Marx: Értéktöbblet-elméletek (A tőke IV. könyve), *MEM* 26/1, 495.
- ⁸² Uo. 491.
- ⁸³ Uo. 516.
- ⁸⁴ K. Marx: A tőke I. könyv, *MEM* 23. 335.
- ⁸⁵ K. Marx, A tőke. III. könyv, *MEM* 25, p. 783.
- ⁸⁶ B. Wielenga: Indische Frage, in W. F. Haug (Hrsg.): *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus*, i. m., 6/II. kötet, 911.
- ⁸⁷ A. A. Dieng: Le Marxisme et l'Afrique noire, i. m., 75.
- ⁸⁸ G. Willing: *Eurocentrismus*, i. m., 1026.
- ⁸⁹ H. P. Harstick: Einleitung, in H.-P. Harstick (Hrsg.): *Karl Marx über Formen vorkapitalistischer Produktion*, i. m. 11.
- ⁹⁰ K. Marx: M. Kovalevszkij: Közösségi földbirtoklás. Felbomlásának okai, menete és következményei, i. m. 228.
- ⁹¹ Uo. 168.
- ⁹² Uo. 175.
- ⁹³ Uo. 182.
- ⁹⁴ Uo. 184.
- ⁹⁵ Uo. 206.
- ⁹⁶ E. Said szerint, Abraham-Hyacinthe Anquetil-Duperron a XVIII. században kialakulófélben lévő orientalista hagyomány képviselője, aki a „Keletet” leginkább tudományosan vizsgálja – anélkül természetesen, hogy megszállásának céljától eltávolodna. Anquetil-Duperron szerepet játszott az orientalizmus terjesztésében: a XIX. század közepén segítette a tudománynak az avesztai és a szanszkrit nyelvet megfejteni (Orientalizmus, i. m., 135–136.). Részévé vált annak a hagyománynak, „amely valós, a helyszínen szerzett keleti benyomásokra és létező, élő keleti kapcsolatokra hivatkozva igyekezett nézeteinek hitelt szerezni” (271). Anquetil-Duperron ezért bizonytalan forrásnak tekinthető. Said szóhasználatával élve, egy francia „szamárr”, aki a tulajdonviszonyok kérdésében – nyelvismeretének köszönhetően – legalább hozzávetőlegesen képes volt a „valódi körülményeket” feltárni. „Azt állította, hogy az elképzelés, miszerint Ázsiában nincsenek jogok, a gyarmatosítók kitalációja volt, akik előszeretettel kobozták el az őslakosoktól javaikat.” (M. Sauer: *Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production*, i. m. 23.). Kétségtől adódóan, hogy a valóságot pontosabban ragadta meg, Anquetil-Duperron ezenkívül a „keleti despotizmus” nyugati elképzelésével szemben is megnyilvánult. (L. Valensi: Anquetil-Duperron, Abraham-Hyacinthe, in F. Pouillon (dir.): *Dictionnaire des orientalistes de langue française*, i. m., 23.).
- ⁹⁷ K. Marx: M. Kovalevszkij: Közösségi földbirtoklás. Felbomlásának okai, menete és következményei, i. m. 206.
- ⁹⁸ Uo. 212. és skk.
- ⁹⁹ Uo. 216.
- ¹⁰⁰ Uo. 217.
- ¹⁰¹ Uo. 221.
- ¹⁰² H. Wada: Marx and revolutionary Russia, in T. Shanin (ed.): *Late Marx and the Russian Road. Marx and “the peripheries of capitalism”*, London/Melbourne/Henley, Routledge & Kegan Paul, 1984, 61. és skk.

- ¹⁰³ L. Krader (Hrsg.): *K. Marx: Die ethnologischen Exzerptheft*. Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1976.
- ¹⁰⁴ K. Marx: M. Kovalevszkij: Közösségi földbirtoklás. Felbomlásának okai, menete és következményei, i. m. 184.
- ¹⁰⁵ K. Weissgerber: Bemerkungen zu den Kovalevszkij-Exzerpten von Karl Marx, *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift*, 2/1980, 209 (idézi M. Kovalevszkij: Közösségi földbirtoklás. Felbomlásának okai, menete és következményei” című művét, i. m. 184.)
- ¹⁰⁶ K. Marx: M. Kovalevszkij: Közösségi földbirtoklás. Felbomlásának okai, menete és következményei, i. m. 190–195.
- ¹⁰⁷ Uo. 205.
- ¹⁰⁸ L. Krader (Hrsg.): *K. Marx: Die ethnologischen Exzerptheft*, i. m. 378.
- ¹⁰⁹ Uo. 432.
- ¹¹⁰ Uo. 63.
- ¹¹¹ H.-P. Harstick: Einleitung, in *Karl Marx über die Formen vorkapitalistischer Produktion*, i. m. 13.
- ¹¹² Ugyanez igaz Oroszország és India itt elvégzett összevetésére és mindarra, amit Írországgal kapcsolatban korábban elmondtunk: a cári birodalom nagymértékben prekapitalista és agrártársadalom volt, amely jöllehet nem vált gyarmattá, de fejlődése mégis ebbe az irányba mutatott: „Ezzel szemben Oroszország iparosodása lassú volt, noha 1890 után felgyorsult [...] Oroszországot sok tekintetben sokkal inkább érdemes volna Kínával vagy az európai gyarmattartó birodalmak uralma alatt álló területekkel, mint Nyugat-Európával összevetni” (C. A. Bayly: *La naissance du monde moderne*, i. m. 203).
- ¹¹³ K. Marx: Levél Vera Zaszulicshoz (Második fogalmazvány), *MEM 19*, 274.
- ¹¹⁴ K. Marx: Réponse à Mikhailovski, 1877. november, M. Rubel (éd.): *Karl Marx: Œuvres II, Bibliothèque de la Pléiade (n°204)*, Párizs, Gallimard, 1968, 1555.
- ¹¹⁵ K. Marx, A V. I. Zaszulics levelére adandó válasz fogalmazványai (Harmadik fogalmazvány), *MEM 19*, 275.
- ¹¹⁶ Lásd például K. Marx: A V. I. Zaszulics levelére adandó válasz fogalmazványai (Első fogalmazvány), *MEM 19*, 263.
- ¹¹⁷ K. Marx, F. Engels: Előszó a Kommunista Párt kiáltványának második orosz kiadásához, *MEM 4*, 566.
- ¹¹⁸ K. Marx: A V. I. Zaszulics levelére adandó válasz fogalmazványai (Első fogalmazvány), *MEM 19*, 262.
- ¹¹⁹ Uo. 267.
- ¹²⁰ Uo. 262..
- ¹²¹ K. Marx, F. Engels: Előszó a Kommunista Párt kiáltványának második orosz kiadásához, *MEM 4*, 566.
- ¹²² K. Marx: A V. I. Zaszulics levelére adandó válasz fogalmazványai (Harmadik fogalmazvány), *MEM 19*, 278.
- ¹²³ Uo. 276.
- ¹²⁴ Uo.
- ¹²⁵ Uo. 263.
- ¹²⁶ Uo. 274.
- ¹²⁷ Uo. 273.

- ¹²⁸ Ezeket a folytonosságokat 1) nagymértékben viszonylagossá teszi az a tény, hogy Marx a despotizmus belső meghaladásának lehetőségét vetíti ki, és így eltávolodik korábbi álláspontjától, amely a gyarmatosítás általi külső változtatás szükségességét feltételezte, 2) Az „ázsiai koncepció” legfőbb pontjai föloldásra kerülnek: a primitív társadalom (*Urgesellschaft*) és a kapitalizmus közötti időszak olyan képződményként jelenik meg, amelynek több típusa is van: az olyannyira vitatott „ázsiai termelési mód” ily módon a múlthoz tartozik, 3) Marx politikai perspektívája megváltozik. E tekintetben szimptomatikus, hogy úgy gondolja, most a kommunista erőknek szövetkezniük kell a falvakkal, és azokkal a struktúrákkal, amelyeket 1853-ban még a fejlődés gátjának tekintett.
- ¹²⁹ R. Kössler: *Dritte Internationale und Bauernrevolution*, i. m. 148.
- ¹³⁰ K. Marx: A V. I. Zaszulics levelére adandó válasz fogalmazványai (Első fogalmazvány), *MEM* 19, 262–263.
- ¹³¹ R. Kössler, H. Wienold: *Gesellschaft bei Marx*. Münster, Westfälisches Dampfboot, 2001, 177.
- ¹³² K. Marx, F. Engels: Előszó a Kommunista Párt kiáltványának második orosz kiadásához, *MEM* 4, 566.
- ¹³³ B. Moore–Gilbert: Marxisme et post-colonialisme : une liaison dangereuse ? in J. Bidet, E. Kouvélakis (dir.): *Dictionnaire Marx contemporain*, Párizs, PUF, 2001, 315.
- ¹³⁴ Uo. 317.
- ¹³⁵ F. Coronil: Beyond Occidentalism. Toward Nonimperial Geohistorical Categories. *Cultural Anthropology*, vol. XI, n° 1, 1996. február, 66.
- ¹³⁶ Uo. 78.
- ¹³⁷ S. Hall: *Identités et cultures: politiques des cultural studies*, Párizs, Amsterdam, 2007, 277.
- ¹³⁸ I. Wallerstein: *Le Capitalisme historique*. Párizs, La Découverte, 1985, 104.
- ¹³⁹ Uo. 96.
- ¹⁴⁰ G. Hauck: *Die Gesellschaftstheorie und ihr Anderes*, i. m. 134.
- ¹⁴¹ É. Balibar: Sur les concepts fondamentaux du matérialisme historique, in L. Althusser et al.: *Lire le Capital*, Párizs, PUF, 1996, 426.
- ¹⁴² L. Althusser: Le courant souterrain du matérialisme de la rencontre. *Écrits philosophiques et politiques*, I. kötet, Párizs, Stock/IMEC, 1994, 569. és skk.

(Fordította: Fáber Ágoston)

Eredeti megjelenés: L'eurocentrisme de Marx : pour un dialogue du débat marxien avec les études postcoloniales, *Actuel Marx*, 2010/2 (n° 48), 106–128.